

وفای به عهد و کارکرد آن در معنابخشی به زندگی از منظر دینی

دکتر. علی پاکپور^۱

روح الله بابانژاد^۲

چکیده

وفای به عهد از پرکاربردترین و فراگیرترین مباحثی است که در زندگی انسان با توجه به آیات و روایات، قابل طرح است. وفای به عهد و نقش عمیق آن در معنابخشی به زندگی انسانی و جوامع بشری، از جهات مختلفی قابل طرح و بررسی است؛ اما پرسش اصلی که محور بررسی در این پژوهش قرار گرفت؛ عبارت است از اینکه: از منظر دینی و به ویژه دین اسلام، عمل وفای به عهد و معنای آن در زندگی چه اهمیت و آثاری دارد؟ روش تحقیق با مبنای کیفی و منطبق با روش‌های توصیفی است که در این مسیر از مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی اسناد و مرور آیات و روایات و ادله نقلی - وحیانی مرتبط با موضوع بحث در حوزه علوم اسلامی، استفاده شده است. نتایج پژوهش با توجه به مجموع آیات و روایات بیانگر آن است که وفای به عهد در شرع مقدس اسلام و سایر ادیان آسمانی از جایگاه بالایی برخوردار است؛ اما به طور خاص، ارزش وفای به عهد در دین اسلام با دین و ایمان به صورت مترادف و هم‌معنا آمده است؛ به این معنا که اگر شخصی به عهد و پیمان خود وفا نکند، دین و ایمان ندارد و حتی از ورود به بهشت که نتیجه پاداش اعمال در دنیاست، محروم می‌گردد. این معنا در زندگی انسان‌ها و جوامع بشری تا آن میزان واجد ارزش و اهمیت تلقی شده است که اگر عهدهای با دشمن و حتی مشرکین و منافقین منعقد شد، باید به آن متعهد و ملتزم بود. بنابراین، یکی از رفتارهایی که در اخلاق‌مدار ساختن و اخلاق‌مدار ماندن آدمی و معناداری زندگی انسانی و رواداری جامعه بشری نقش دارد، وفای به عهد است که در این پژوهش بررسی شد.

واژگان کلیدی: عهد، وفای به عهد، معنابخشی به زندگی، ادیان الهی، دین اسلام

مقدمه

انسان‌ها موجودی اجتماعی هستند که در کنار یکدیگر و باهم زندگی می‌کنند، زندگی موضوعی است که از جهات مختلف مورد تأمل و قابل بحث است. فهم «چگونگی زیستن» در تحقق امیدوار بودن به زندگی و معنا دار شدن آن کمک می‌کند. زندگی معنادار، زندگی‌ای است که بر مبنای ارزش استوار باشد و زندگی غیراخلاقی نمی‌تواند معنادار باشد، چون بحث معنای زندگی از یک سو ریشه در دین و از سوی دیگر ریشه در اخلاق دارد. وفای به عهد به عنوان یک مفهوم اخلاقی و اسلامی که در متون دینی آمده است، نقش بسزایی در تحقق حیات و دوام جامعه اسلامی دارد. از آنجا که رعایت وفای به عهد باعث ایجاد اعتماد و آرامش بین مردم است، زندگی با آن معنا دار خواهد بود و انسان امیدوارانه خواهد زیست.

در قرآن کریم در آیات زیادی وفای به عهد ستوده شده است. وفاداری زیور عقل و زینت روابط اجتماعی است. نقض عهد و پیمان شکنی از رذایل اخلاقی شمرده می‌شود و ضربات شکننده و جبران ناپذیری بر شخصیت و انسانیت فرد، وارد می‌سازد و در صحنه‌های سیاسی، هیچ چیز رسواسازتر از پیمان شکنی نیست. اعتماد متقابل افراد سرمایه

۱. استادیار گروه اخلاق اسلامی و مدیر گروه، دانشکده اخلاق و تربیت، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، قم،

pakpoor44@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد اخلاق کاربردی، گروه اخلاق کاربردی، دانشکده اخلاق، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم،

rohollho12388@gmail.com، ایران.

زندگی اجتماعی است و از جمله گنا‌هانی که رشته اطمینان و اعتماد را پاره می‌کند و زیربنای روابط اجتماعی را سست می‌نماید، ترک وفای به عهد است.

مراد از عهد قراردادهای دوطرفه است که اصطلاحاً به آن معاهده نیز گفته می‌شود. گاهی بین دو فرد، دو گروه، دو جامعه، جامعه و فرد، جامعه و گروه، و یا گروه و فرد برقرار می‌شود و گاهی نیز بین انسان و خداوند تحقق پیدا می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۶۷)، در بین این‌ها عهد و پیمان با خداوند از شاخه‌های مهم وفای به عهد است همانند نذر که تخلف آن حرام و از گنا‌هان کبیره محسوب می‌شود. منظور از وفای به عهد، پایان رساندن و پایبند بودن بر پیمان و عقدی است که شخص به حفاظت از چیزی یا بر ذمه آمدن کاری را عهده دار و متعهد می‌شود. (بابانژاد، ۱۴۰۰، ۱۵)

یکی از رفتارهایی که در معناداری زندگی و اخلاق‌مدار ساختن و اخلاق‌مدار ماندن زندگی آدمی نقش مهمی دارد، وفای به عهد می‌باشد. در این نوشتار به وفای به عهد و کارکرد آن در معنابخشی به زندگی از منظر ادیان الهی با تأکید بر دین اسلام اشاره می‌گردد.

مبانی نظری پژوهش

۱. وفای به عهد از منظر ادیان الهی

وفای به عهد و پیمان در ادیان سابق و حتی در دوران جاهلیت، بنابر آنچه از متون دینی بدست می‌آید، به عنوان یک امر تأثیرگذار و حائز اهمیت در میان اقوام رواج داشته و همواره ایفاء به عهد و پیمان‌ها در زندگی به عنوان یک اصل مقبول و پذیرفته شده در قبیله‌ها و جوامع بشری، لازم الاجرا بوده است. در دین مبین اسلام نیز توجه ویژه‌ای به وفای به عهد شده است و آن را یکی از اصول مهم اخلاقی و فضایل مهم انسانی به شمار آورده است. با بررسی آیات و روایات اهمیت آن را می‌توان اینگونه منقح کرد:

۲. وفای به عهد از منظر آیات و روایات

در قرآن آیات فراوانی بر این مطلب اذعان دارد که به دو نمونه از آیات اشاره می‌گردد:

- موسی خشمگین و اندوهناک به سوی قوم خود بازگشت و گفت: «ای قوم من! مگر پروردگارتان وعده نیکویی به شما نداد؟! آیا مدت جدایی من از شما به طول انجامید، یا می‌خواستید غضب پروردگارتان بر شما نازل شود که با وعده من مخالفت کردید؟!» (طه، ۸۶) با توجه به این آیه شریفه اهمیت وفای به عهد روشن می‌شود، زیرا تخلف از عهد و پیمان را، عامل قهر و غضب خداوند می‌داند. زندگی‌ای که در آن خشم و غضب خداوند باشد پوچ و بی معنا خواهد بود.

- «در این کتاب اسماعیل را یاد کن که وی درست‌وعده، و فرستاده‌ی پیامبر بود» (مریم، ۵۴)

در این آیه شریفه خداوند از وعده‌ی حضرت اسماعیل یاد می‌کند، این آیه و آیات فوق همه شاهده‌ی بر مقبول بودن آن قبل از ظهور اسلام است. با نگاهی کوتاه به ظاهر و نص آیات به دست می‌آید وفای به عهد، امری ارتكازی و عقلایی نزد جوامع بشری و همه اقوام و ادیان الهی و غیر الهی بوده است و قوام و استحکام همه اجتماع‌های انسانی متوقف بر وفای به عهد است و این خود حاکی از جایگاه و اهمیت ویژه وفای به عهد در معنابخشی زندگی، از نظر قرآن است.

جایگاه و اهمیت وفای به عهد علاوه بر قرآن کریم، به فراوانی در روایات اهل بیت (ع) نیز بیان شده است که به سه نمونه از این دست روایات اشاره می‌گردد:

- امیرالمؤمنین (علیه السلام) در نامه‌ای که به مالک اشتر نخی در رابطه با راه و رسم حکومت‌داری نوشته‌اند، توصیه‌های مختلفی را در مباحث گوناگون بیان فرموده‌اند. در قسمتی از نامه ۵۳ نهج البلاغه که در رابطه با وفای به عهد است، بیان می‌شود:

« ... اگر بین خود و دشمنت قراردادی بستی، یا از جانب خود به او لباس امان پوشاندی، به قراردادت وفا کن، و امان دادنت را به امانت رعایت نما، و خود را سپر تعهدات خود قرار ده، زیرا مردم بر چیزی از واجبات الهی چون بزرگ شمردن وفای به پیمان- با همه هواهای گوناگون و اختلاف آرایی که دارند- اتفاق ندارند. مشرکین هم علاوه بر مسلمین وفای بر عهد را بر خود لازم می‌دانستند، چرا که عواقب زشت پیمان شکنی را آزموده بودند. پس در آنچه به عهده گرفته‌ای خیانت نرز، و پیمان خود را مشکن، و دشمنت را گول مزن، که بر خداوند جز نادان بدبخت گستاخی نکند، خداوند عهد و پیمانش را امان قرار داده و رعایت آن را از باب رحمتش بر عهده همه بندگان گذاشته، عهد و پیمان حریم امنی است تا در استواری آن بیاسایند، و همگان به پناه آن روند. بنا بر این در عهد و پیمان خیانت و فریب و مکر روا نیست. عهد و پیمانی برقرار مکن که در آن راه تأویل و بهانه و توریه و فریب باز باشد، و پس از تأکید و استوار نمودن عهد و پیمان گفتار توریه مانند و دو پهلو به کار میر، و نباید در تنگنا افتادنت به خاطر اینکه عهد و پیمان خدا برای تو الزام آور شده تو را به فسخ آن به طور نامشروع بکشاند، چرا که صبر تو در تنگنای عهد و پیمان که امید گشایش و برتری عاقبتش را داری بهتر است از خیانتی که از مجازاتش ترسانی، و نیکوتر است از اینکه از جانب حق مورد بازخواست واقع گردی، به صورتی که نتوانی در دنیا و آخرت از خداوند در خواست بخشش کنی ... » (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۴۱۸)

در این توصیه می‌توان کارکرد وفای به عهد در معنابخشی زندگی را فهمید زیرا حضرت به صراحت وفای به عهد را سبب امنیت و آرامش دانسته است. زندگی ای که در آن امنیت و آرامش برقرار باشد معنادار خواهد بود اما زندگی ای که در آن ترس و ناامنی باشد، انسان به ادامه دادن چنین زندگی ای رغبتی ندارد بلکه احساس ناامیدی و پوچی در زندگی خود می‌کند.

- «حضرت علی (علیه السلام) از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل می‌کنند که ایشان فرمود: «کسی که امانتدار نیست ایمان ندارد و کسی که پایبند به عهد و پیمان نیست، دین ندارد و کسی که رکوع و سجود نمازش را کامل به جا نیاورد، نماز ندارد». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۷: ۲۵۲، ح ۸۴).
- «امیر مؤمنان (علیه السلام) فرمود اهل دین نشانه‌هایی دارند که بدان شناخته میشوند، راست گفتاری، امانت داری، وفاء بعهد، صلح رحم، رحم بر ناتوان، ...». (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۴۳) (ابن همام اسکافی، ۱۴۰۴: ۱۸۷)

به گفته بسیاری از بزرگان، دین خودش عامل معنابخشی به زندگی است؛ طبق این دو روایت فوق، نقض عهد و پیمان نشانه انسان بی دین است. وفای به عهد که حاکی متدین بودن انسان است به زندگی آدمی معنا می‌بخشد و او را به ادامه آن امیدوار می‌سازد.

آثار دنیوی وفای به عهد در معنابخشی به زندگی

مبحث آثار وفای به عهد از جنبه‌های دنیوی و اخروی قابل طرح است. آثار دنیوی وفای به عهد در زندگی انسان نیز در دو بعد فردی و اجتماعی بروز و ظهور می‌یابد. از طرفی، وفای به عهد در زندگی فردی و شخصی آثار فراوانی دارد که برخی از آن عبارت‌اند از:

• امانت‌داری

« و در میان اهل کتاب، کسانی هستند که اگر ثروت زیادی به رسم امانت به آن‌ها بسپاری، به تو بازمی‌گردانند؛ و کسانی هستند که اگر یک دینار هم به آنان بسپاری، به تو باز نمی‌گردانند؛ مگر تا زمانی که بالای سر آن‌ها ایستاده (و بر آن‌ها مسلط) باشی! این به خاطر آن است که می‌گویند: ما در برابر امّیین [غیر یهود]، مسئول نیستیم. و بر خدا دروغ می‌بندند؛ درحالی‌که می‌دانند (این سخن دروغ است) «آری، کسی که به پیمان خود وفا کند و پرهیزگاری پیشه نماید، (خدا او را دوست می‌دارد؛ زیرا) خداوند پرهیزگاران را دوست دارد». (آل عمران، آیات ۷۵ و ۷۶)

در این آیه شریفه به یکی از مصادیق وفای به عهد اشاره شده و شخصی که بر عهد و پیمان پایبند می‌باشد، امین و مورد اعتماد و وثاقت قرار داده است.

- صداقت و راست‌گویی

« نیکی، (تنها) این نیست که (به هنگام نماز،) روی خود را به‌سوی مشرق و (یا) مغرب کنید؛ بلکه نیکی (و نیکوکار) کسی است که به خدا، و روز رستاخیز، و فرشتگان، و کتاب (آسمانی)، و پیامبران، ایمان آورده؛ ... و (همچنین) کسانی که به عهد خود - به هنگامی که عهد بستند - وفا می‌کنند؛ و در برابر محرومیت‌ها و بیماری‌ها و در میدان جنگ، استقامت به خرج می‌دهند؛ این‌ها کسانی هستند که راست می‌گویند؛ و (گفتارشان با اعتقادشان هماهنگ است)؛ و این‌ها هستند پرهیزکاران» (بقره، ۱۷۷)

افرادی که به عهدهایشان وفا می‌نمایند در این آیه شریفه، راست‌گویان و پرهیزکاران، معرفی شده‌اند.

- ایجاد علاقه‌مندی به دین

یکی از عوامل موثر در معنابخشی به زندگی تدین است. از طرفی آنچه در صدر اسلام موجب گرایش بسیاری به دین اسلام شد، وفاداری پیامبر(ص) به عهد و پیمان‌های خود بود؛ از جمله در صلح حدیبیه که بین آن حضرت و مشرکین مکه پیمانی بسته شد، به این صورت که اگر کسی از پیروان رسول خدا به‌سوی قریش آمد، قریش او را بپذیرد و هرکس از قریش به‌سوی پیغمبر آمد، او را نپذیرد. پیامبر گرامی بر پیمان خود وفادار بود تا این‌که مشرکین پیمان‌شکنی کردند.

از طرف دیگر و از حیث اجتماعی، وفای به عهد و پیمان یکی از مهم‌ترین قراردادهای اجتماعی قلمداد می‌شود که هسته مرکزی جامعه مدنی را شکل می‌دهد؛ زیرا اجتماع بشری براساس عهد و پیمان‌هایی است که حاکی از تعاملات و روابط میان افراد آن اجتماع است. در نتیجه امور متعددی را می‌توان از حسن وفای به عهد در جامعه بشری، استنتاج نمود. برخی از مهم‌ترین آثار وفای به عهد در جامعه اسلامی عبارت است از:

- ثبات نظام

وفای به عهد و پیمان سبب تقویت روابط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... در جامعه می‌شود و حلقه وصل افراد جامعه و نظام‌های اجتماعی خواهد بود. در صورتی که وفای به عهد و قراردادهای رعایت شود، امنیت و ثبات جامعه تضمین می‌شود و ارزش و اعتبار پیدا می‌کند و زندگی همراه با نظم معنا دار می‌گردد.

- یکپارچگی و انسجام

وفای به عهد سبب یکپارچگی و انسجام جامعه می‌شود؛ به این بیان که با عمل نمودن به عهد از سوی هر یک از افراد جامعه، به‌طور قهری حس اعتماد و همکاری و تعاون در میان افراد بیشتر شده و در نتیجه یکپارچگی و اتحاد و انسجام را در جامعه، به وجود می‌آورد. چنانچه امیرالمؤمنین(ع) می‌فرماید:

« علت همدلی و یکدلی وفاداری است». (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۲۰، ح ۵۲۳۸)

- اعتماد اجتماعی

اعتماد اجتماعی یکی دیگر از آثار وفای به عهد محسوب می‌گردد؛ وفاداری از مهم‌ترین عوامل اعتمادسازی در جامعه بوده و اعتماد اجتماعی نیز بزرگ‌ترین سرمایه هر شخص و جامعه‌ای است؛ زیرا در صورت فقدان اعتماد اجتماعی، هرگونه تعامل و روابط سالمی دستخوش بحران شده و واگرایی اجتماعی تقویت می‌شود و جامعه با بحران‌های امنیتی و اقتصادی و اخلاقی مواجه می‌گردد. در نتیجه اعتماد اجتماعی سبب همگرایی میان جامعه می‌شود. با وفای به عهد و پیمان، جامعه از بحران‌های بسیاری در حوزه‌های امنیتی، اقتصادی و اخلاقی رهایی می‌یابد و در مسیر رشد و شکوفایی جمعی گام برمی‌دارد.

آثار اخروی وفای به عهد در معنابخشی به زندگی

در قرآن کریم به برخی از آثار اخروی وفای به عهد و عدم وفای به عهد اشاره شده است. برخی از این آثار، عبارت‌اند از:

• مورد مدح فرشتگان

کسانی که وفای به عهد می‌کنند از سوی فرشتگان و عوالم غیب نیز ممدوح و ستوده می‌شوند و فرشتگان این افراد وفادار به عهد و پیمان را تکریم می‌کنند و به اشکال مختلف چون امدادهای غیبی احترام ایشان را نگه می‌دارند. (رعد، ۲۰-۲۴)

• پاداش الهی

وفای به عهد، موجب برخورداری از پاداش الهی است. (نحل، ۹۵)

• قرب مقام به پیامبر(ص)

از آثار پایبندی به تعهدات و پیمان، نزدیکی و قرب مقامی به پیامبر(ص) است. آن حضرت خود می‌فرماید: نزدیک‌ترین شما به من در قیامت، راست‌گوترین، امانت‌دارترین، وفادارترین به عهد، خوش‌اخلاق‌ترین و نزدیک‌ترین شما به مردم است. (علامه مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۴)

وفای به عهد با داشتن این آثار اخروی، انسان را در ادامه زندگی جهت رسیدن به آن آثار دلگرم و امیدوار می‌سازد، زندگی اش را از حالت پوچی بیرون آورده و به آن معنا می‌بخشد. چنین زندگی ای معنادار و هدفمند خواهد بود. وفای به عهد غیر از این آثار دنیوی و اخروی مذکور، اثرات متعدد دیگری در زندگی و معنابخشی آن به دنبال دارد از قبیل:

- بزرگواری و شخصیت. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۲۷-ح ۲۲۱۷)
- پاداش نیکو. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ش، ص. ۲۳۲-ح ۴۴۵۳)
- راه رستگاری. (مومنون، آیات ۱ و ۸)
- اطمینان از عدم خیانت و تجاوز در جامعه (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۲۶، ح ۵۲۶۴)

نتیجه گیری

با توجه به مباحث این نوشتار دانستیم که معنای زندگی از مهم‌ترین مسائلی است که انگیزه زیستن، ارزشمندی حیات، امید و تکاپو در زندگی و آنچه از زندگی می‌خواهیم را دربر می‌گیرد. بدون داشتن معنای زندگی، تحمل دنیای آکنده از رنج، درد و مشقت ممکن و معقول نمی‌نماید. در این نوشتار با بیان اهمیت و جایگاه وفای به عهد با توجه به آیات و روایات و سیره معصومین علیه‌السلام دانستیم که وفای به عهد به زندگی آدمی معنا می‌بخشد و او را در ادامه‌ی زندگی اعتماد، آرامش و امید می‌دهد؛ زیرا وفای به عهد دارای آثار مهمی است؛ مثل امانت‌داری، صداقت، ثبات نظام اجتماعی و انسجام آن و نیز اعتماد اجتماعی و آثار دیگر است که هر یک از آنها خودشان منشأ آثار امور خوب و اخلاقی دیگر در زندگی هستند. بر این اساس، نفس وفای به عهد آثار فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد؛ زیرا به تبع آثار آن که به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره شد، آثار فراوان دیگری نیز مترتب است؛ اما نکته اصلی این است که آثار وفای به عهد همگی نقش بسزایی در معنابخشی به زندگی دارند.

از مجموع آیات و روایات در جستجوی معنایی وفای به عهد، چنین درک می‌شود که در شرع مقدس اسلام و دیگر ادیان آسمانی از جایگاه بالایی برخوردار است؛ به طوری که در چند آیه امر به آن شده است. اگر بنی آدم در امورات زندگی خود نسبت به عهد و پیمان‌شان پایبند باشند، زندگی آنها مستحکم و معنا دار خواهد بود. ارزش وفای به عهد را در روایات، مساوی با دین و ایمان آمده است و چنانچه شخصی به عهد و پیمان خود وفا نکند، دین و ایمان ندارد و وارد بهشت نمی‌گردد؛ حتی اگر وفای به عهد با دشمن خود و یا مشرکین باشد.

بنابراین یکی از چیزهایی که به آدمی شخصیت می‌دهد، هویت واقعیش را شکل داده و معنا می‌کند، او را از پوچی در این زندگی کوتاه دنیا رهائی می‌بخشد، وفای به عهد و پیمان است. شخص وفادار با عمل به وفای به عهد به

اطرافیان خود اعتماد، اطمینان و آرامش می بخشد و با داشتن این حس و حال خود را مفید دانسته و احساس پوچی نمی کند. بلکه در زندگی اش خود را بارز و هدف مند می داند، لذا در این نوشتار با تامل در وفای به عهد و آثار آن دریافتیم که وفای به عهد کارکرد و نقش بسزایی در معنادار ساختن زندگی دارد، به طوری که بدون وفای به عهد زندگی نظام ثابتی نخواهد داشت و همواره با نگرانی و ناامیدی همراه است و ادامه ی حیات و زندگی را برای انسان پوچ و بی معنا جلوه میدهد.

فهرست منابع

قرآن

نهج البلاغه

- ۱- اسکافی، محمد بن همام بن سهیل، (۱۴۰۴ق)، التمهیص، ۱ جلد، مدرسة الإمام المهدی(ع)، ایران - قم، چ اول.
- ۲- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و درر الکلم (مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی(ع)، محقق: رجایی، سید مهدی، چاپ ۲، قم، دارالکتاب الاسلامی
- ۳- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۶۶ش)، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، محقق: درایتی، مصطفی، چاپ ۱، ایران، قم، دفتر تبلیغات اسلامی
- ۴- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، (۱۳۷۶ش)، الأمالی، ۱ جلد، کتابچی - تهران، چ ششم.
- ۵- لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ، چاپ اول، قم، دارالحدیث
- ۶- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، (ط - بیروت)، ۱۱۱ جلد، چاپ دوم، بیروت، دار إحياء التراث العربی
- ۷- مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸۳ش)، اخلاق در قرآن، ۳ جلد، چاپ ۹، قم، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- ۸- نهج البلاغه، شریف الرضی، محمد بن حسین(۱۴۱۴ق)، تحقیق: صبحی صالح، ۱ جلد، چاپ ۱، قم، هجرت

پایان نامه:

۱- بابانژاد، روح الله(۱۴۰۰)، ارزیابی اخلاقی احکام فقهی وفای به عهد، پایان نامه دفاع شده، قم، موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت.